

נשים חלוצות בוראות חינוך עברי חדש בארץ ישראל

מרגלית שילה

תקציר

המהפכה במעמד האישה הובילה לפתיחת שערי ההשכלה לפני נשים והביאה את הנשים בכלל ויהודיות בפרט לעיסוק אינטנסיבי בענייני חינוך. מפעל בניין הארץ שהחל בשלהי המאה ה-19, כלל את הקמתה של מערכת חינוך עברי חדשה, ולנשים היו בה מגוון תפקידים. שתי נשים יוצאות דופן, הנרייטה סאלד ושושנה פרסיץ, עסקו בהתוויית הדרך בחינוך - סאלד בהנהלה הציונית ופרסיץ בעיריית תל אביב. חינוך הגיל הרך בגני הילדים היה תחום חדשני וגדול, ורובו ככולו היה מופקד בידי נשים. תפקידם הראשון במעלה של הגנים היה הפצת הדיבור העברי, הכנת הילדים הרכים ללימוד בבתי הספר וכן חינוך הילדים ומשפחותיהם לתזונה נכונה, להיגיינה ולבריאות. נוסף על מילוי תפקידים אלו, נשים רבות יזמו הקמה של מוסדות חינוך חדשים וניהלו אותם. עם נשים אלו נמנו סלמה רופין, שייסדה את בית הספר הראשון למוזיקה, דבורה קלן, שייסדה את בית הספר הפרוגרסיבי הראשון בארץ, מינה גורמן ואירנה גסטר, שניהלו את המוסדות הראשונים לחינוך מיוחד, רחל שוורץ, שניהלה את מגרשי המשחקים ועוד. בארץ ישראל התחוללה מהפכה משולשת: ציונית, נשית וחינוכית, ושלוש המהפכות העצימו זו את זו.

מילות מפתח: מערכת חינוך עברי, מעמד האישה, פרופסיונליות

מבוא

מאמצע המאה ה-19 הייתה מערכת החינוך מרכיב רבי-חשיבות במהפכה הציונית, דהיינו בתהליך עיצובה של החברה העברית החדשה בארץ ישראל. נשים פעלו בכל מוסדות החינוך ובכל שלבי החינוך, החל בגני הילדים וכלה במוסדות העל-תיכוניים, והיו גורם חשוב בתהליך זה. שושנה פרסיץ שתרמה רבות למערכת החינוך של העיר תל אביב, הביעה את דעתה כי התקומה היהודית תתאפשר רק בזכות החינוך: "ידעתי שאם יש ביטחון לתקומתנו, לחיינו הלאומיים ולקיום המדינה, הוא אך ורק אם נדע להרים את השכלת העם, את רמת תרבותו, ונשפר את החינוך" (נאום פרסיץ בטקס קבלת אזרחות של כבוד מטעם עיריית תל-אביב, 1962).¹ בעת זו התרחשה בארצות המערב מהפכה חברתית-תרבותית רבת-עוצמה נוספת, המהפכה הנשית. דלתות ההשכלה נפתחו לפני נערות ונשים; הן רכשו השכלה, התמקצעו, החלו לפעול בזירה הציבורית, ומעמדן עלה. מהפכות אלו הזינו זו את זו: הצעירות העבריות שעלו ארצה וכונו

1 נמצא בארכיון עיריית תל אביב-יפו (18, [6]7).

מהפכניות, ראו בעצמן חלוצות (דושמן, תש"ו) ופעלו יד ביד עם מעצבי החברה העברית החדשה (שנקולבסקי, 2009).

בתקופה המדוברת מאמצע המאה ה-19 ועד קום המדינה גדל היישוב היהודי עשרות מונים. הוא התפרס על שטח הארץ כולה, ונוסף על היישובים החקלאיים הוא הקים מערכת חינוך יש מאין. מציאות זו יצרה מערכת חינוך חדשנית ויוצאת דופן שהייתה צמאה לפעולה, עצמאית לחלוטין מבחינה פדגוגית וחופשית כמעט לחלוטין ממגבלות שהטיל השלטון על העושים במלאכה. מערכת החינוך שצמחה ביישוב היהודי הציבה לעצמה יעדים במגוון תחומים: הפצת הדיבור העברי, קיום הוראה בעברית בלבד, הכנת תכנים לימודיים חדשניים ועוד. היא נתפסה כמעצבת החברה העברית החדשה והתרבות העברית המתחדשת (אלבוים-דרור, 1986; רשף ודרור, 1999). למאמר זה מטרות מספר: הצגת התפיסה שהגננות, המחנכות והמנהלות הן "אימהות רוחניות" של תלמידיהן; הצגת השקפתן של העוסקות בחינוך על חשיבותן למפעל הציוני; בחינת מבחר מיזמים חינוכיים שפיתחו וניהלו נשים; ולסיכום, דיון במהפכה המשולשת - הציונית, הנשית והחינוכית.

החינוך ככישור נשי מולד

כותר ספרן של צביה ולדן וציפורה שחורירובין **לא מבטן אלא מגן** משווה בין הורות ובין חינוך לגיל הרך (ולדן ושחורירובין, 2018). דברים ברוח זו נשמעו גם מפי שרה גליקליך, מחנכת ומנהלת שהגיעה לארץ בשנת 1906 מרוסיה, ולמדה הוראה בסמינר לוינסקי ביפו, הסמינר הראשון שנוסד בארץ עבור נשים. לדבריה: "האישה ההרה, היולדת, המניקה והמגדלת - מי כמוה יכול לחדור אל הפסיכולוגיה של הילד..." (גליקליך-סלושץ, 2019/1919, עמ' 143). גליקליך שהייתה גם פעילה למען חיזוק מעמד האישה, ציינה כי תכונותיה הייחודיות של האישה מכשירות אותה לעסוק בחינוך, עיסוק בעל חשיבות עליונה: "לחנך דור בריא בגוף וברוח - זאת אומרת: לברוא את החברה [...] היש עוד תפקיד חשוב מזה?" (שילה, 2019, עמ' 144). היכולת לחנך נתפסה כיכולת לברוא אדם ולברוא חברה, והחינוך נתפס כ"מקצוען האמיתי של נשים" (women's true profession) (שילה, 2020, עמ' 312).

במחצית הראשונה של המאה ה-19 רווחה התפיסה בדבר קיומה של תכונה מולדת של "אימהות רוחנית" המכשירה נשים לעסוק בחינוך. תפיסה זו הייתה נחלתה של תנועת הנשים באירופה. זו טענה כי יש לאפשר לתכונת האימהות הרוחנית לשרת את החברה כולה, וכי יש לפרוץ את הגבולות שבין הספרה הפרטית לציבורית. במילים אחרות: "אימהות רוחנית, עם כוחה המרפא ואהבתה המחממת, לא תהא עוד מוגבלת לחדר הילדים הפרטי. האישה מיועדת להפעיל את כוחותיה האימהיים גם מחוץ לבית" (סנפיר ואח', 2012, עמ' 34). תפיסה זו הביאה לייסודו של הסמינר הראשון לגננות, "פסטלוצ'י-פרבל האוס", בברלין בשנת 1837, אך היא נגעה גם לעבודתן של מורות ומחנכות בבתי הספר.

לנוכח התאמתן המיוחדת של נשים לעסוק בחינוך בכלל, ובחינוך הגיל הרך בפרט, הן כבשו את כל המשרות בגני הילדים בארץ, כפי שצוין בשנת 1922 בטקס הסיום של סמינר

לוינסקי: "ב'גן' כבר אין דריסת רגל לגבר" (סיטון, 1998, עמ' 36). ביישוב רווחה ההכרה ביכולות המיוחדות של האישה לעסוק בחינוך, כפי שעולה מדבריה של הגנת פניה פיינסוד-סוקניק בהתייחסה לראש מחלקת החינוך של עיריית תל אביב, שושנה פרסיץ: "לא מקרה הוא שבזמן שאישה... עמדה בראש מחלקת החינוך בתל אביב, התרחבה ושגשגה רשות הגנים באופן כה מפליא ונעשתה לפאר העיר" (פיינסוד-סוקניק, תשכ"ו, עמ' 210).

בדומה לפועלים ולפועלות הראשונים שהחלו לעבד את אדמת הארץ בזיעת אפם, גם המחנכות נתפסו בעיני החברה ואף בעיני עצמן כחלוצות וכמשתתפות חיוניות במהפכה הציונית. תפיסה זו עולה מספר זיכרונותיה של המחנכת שרה עזריהו. זו הצטרפה בשנת 1906 עם בנה הרך לאישה, שעלה לארץ לפניו. עזריהו כתבה כי בעלייתה ביקשה "להצטרף אל צבור קטן בערך של מהפכנים נלהבים ואמיצים" (עזריהו, 1957, עמ' 59). היא ביטאה את תחושתן של נשים רבות נוספות שראו בעבודתן החינוכית "שירות האידיאל הגדול של התחדשות עמנו בארץ האבות" (פלאום, 1935, עמ' 33).

לאורך שנות המנדט גדל בהדרגה מספר המורות והמנהלות בבתי הספר ברחבי הארץ. ממפקד משנת 1928 עולה כי אחוז המורות בבתי הספר הגיע ל-22%, ועד קום המדינה כמעט מחצית מהמחנכים היו נשים. עם זאת, הכישורים לעמוד מול קבוצת תלמידים ולהנהיגם, שחברה אליהם תחושת השליחות שהייתה נחלת רבות מן העוסקות בחינוך, סללו את דרכן גם להנהגת היישוב. כמה מורות וגננות נבחרו כנציגות לאספות הנבחרים, והיו אף נשים אחדות שכינהו כחברות כנסת. דוגמה לכך הן חיותה בוסל, רחל ינאית ואלישבע גיסיין-שרויט-אפרתי שהיו חברות באספת הנבחרים, ואילו אסתר רזיאל-נאור, דבורה נצר ועדה מימון היו חברות כנסת. שרה גליקליך, שהיא עצמה השתתפה באספת הנבחרים הראשונה והשנייה, ראתה במורות ובמחנכות את מנהיגות היישוב ונשים המשמשות דוגמה לתלמידיהן (שילה, 2020).

החינוך כשליחות חברתית ראשונה במעלה

פלורה רנדגר, צעירה יהודייה משכילה מטרייסט שבאיטליה, הייתה ככל הנראה האישה הראשונה ששמה פניה אל ארץ ישראל בשנת 1856 כדי לעסוק בחינוך בנות בירושלים. רנדגר ראתה בחינוך הבנות שליחות לאומית שעשויה לעצב לא רק את תלמידותיה, אלא אף את החברה בכללותה. בזיכרונותיה כתבה רנדגר כי באמצעות חינוכן של הבנות ביקשה "להפיץ בקרב אחינו הנדכאים את האורה הקדושה של הדעת" (קארפי ורינות, 1982, עמ' 135).

התפיסה כי באמצעות חינוך הבנות ניתן לחנך את כל בני החברה רווחה גם בקרב משפחת רוטשילד. שנתיים לפני כן, בשנת 1854, ייסדה המשפחה בירושלים את בית הספר היהודי הראשון בארץ, שנועד לבנות ושלימים נקרא בית הספר אוולינה דה רוטשילד. משלהי המאה ה-19 נתמך המוסד על ידי "אגודת אחים" (Anglo Jewish Association). באותה עת שלחה האגודה לירושלים את המחנכת הנודעת אני לנדאו, והצהירה: "תנו לנו לחנך את הבנות, על מנת שלא נזדקק לחנך את הנכדים" (שילה, 2001, עמ' 190). כלומר הם העריכו כי החזון של עיצוב החברה בירושלים יוגשם באמצעות חינוך הנערות, והחינוך הוא שיבטיח את עתיד העם.

ההכרה ביכולות המיוחדות של האישה לעסוק בחינוך עולה גם מדבריה של יהודית הררי שהגיעה לארץ כתינוקת בראשית שנות העלייה הראשונה. היא למדה גנות בגן הילדים האנגלי שלידי בית הספר אוולינה דה רוטשילד בירושלים, ייסדה ברחובות את גן הילדים העברי השני בארץ, ורוב חייה עסקה בהוראה. היא כתבה: "כל מורה הרגיש את השליחות הלאומית הגדולה המוטלת עליו, להכשיר את הדור לגאולה שלמה, [המורים] התייחסו אל עבודתם כאל יצירה קדושה, עילאית". המחנכות תפסו את חינוכם של ילדי היישוב כנתיב שיביא "שחרור לעולם וגאולה לאנושות כולה" (הררי, 1956). הגנת שלומית פלאום, שעלתה מגרמניה לירושלים בעשור של העלייה השנייה, חשה כי היא ויתר המחנכות מבטיחות את עתיד העם: "נצנצה בי הכרת אחריותי לגבי ההיסטוריה של עמי" (פלאום, 1935, עמ' 30).

תקופת הילדות, ובמיוחד גילאי שלוש עד שש, נתפסה מאמצע המאה ה-19 כתקופה המכריעה ביותר בחייו של אדם. פרידריך פרבל, הוגה רעיון גן הילדים, סבר כי האישיות מתעצבת בשנות הילדות (שנקולבסקי, 2009, עמ' 112). הערכה זו, שחברה אליה ההכרה שבשנים אלו כל אדם רוכש את שפת האם שלו, הביאה את צוותי ההוראה, ובמיוחד את הגנות, להכרה שיעדם הראשון הוא הנחלת הדיבור העברי לילדים. ישראל אהרוני, הזואולוג שהיה מורה של יהודית הררי, איחל לה בראשית דרכה כגנת: "חיה תְּחִי את שפתנו [...] אלף בנות עבריות שתפעלנה על עוד אלף נפשות" (הררי, 1947, עמ' 157). איחוליו של אהרוני התגשמו. בכל הנוגע להתפשטות הדיבור העברי, הגן שהיה מעין "מעבדה לעברית" חולל מהפכה של ממש (שילה, 2020). כיוכל לאחר שנוסד הגן העברי הראשון הודתה ד"ר שרה פאיאנס־גליק, המפקחת המסורה על גני הילדים, כי "ואם הפלא של תחית לשוננו הוא עובדה שרירה וקיימת, הרי גן הילדים הוא ראש וראשון למחוללי הפלא הזה" (פאיאנס־גליק, 1956, עמ' 132).

המחנך הנודע דוד ילין, שהיה איש ירושלים, הסביר מדוע נחלו הגנים הצלחה יתרה בכל הנוגע להנחלת הלשון: "ובאשר קטנים הם, וכן ילד קטן על הוריו וכל קרוביו, כי כלם משתעשעים עמו. לכן אנו רואים בהם, את אשר לא ראינו בתלמידי בתי הספר לגדולים" (הרמתי, 2000, עמ' 70). נס תחיית הדיבור העברי, שאין דומה לו בעמי העולם, התרחש במידה רבה באמצעות הגנות המסורות שעסקו לא רק בהקניית השפה, אלא אף בהקניית היגינה לילדים ולהוריהם ובדאגה לבריאותם ולתזונתם. בלשונה של תרצה קטינקא, מראשונות הגנות: "[הגן הוא] הצלה למשפחה, שמירה על הילד וחינוכו הלאומי" (קטינקא, 1940, עמ' 59).

חלוצות החינוך - הגנות העבריות והמחנכות שהמשיכו את מלאכתן של אלו בבתי הספר - הקנו לילדים לא רק את השפה העברית, אלא גם את המסורת ואת מנהגי החגים. הגנת ומחברת ספרי הילדים ימימה טשרנוביץ־אבידר הדגישה זאת בדברי ההספד שכתבה על חוה ורבה, חלוצה נוספת בחינוך הטף: "לקשור את הילד בעבותות אהבה אל כור מחצבתו, אל המסורת, אל החגים היהודיים, אל האזרחות הטובה" (טשרנוביץ־אבידר, 1969). לעומת זאת, שרה גליקליך סברה כי באמצעות החינוך הנכון "האשה העבריה [...] תהפוך את בני הגלות לבני חורין" (גליקליך־סלושץ, 1919, עמ' 14-15). הדור הצעיר כוון "למלא את ייעודו ההיסטורי־ציוני" (שנקולבסקי, 2009, עמ' 110).

מערכת החינוך נתפסה גם כמערכת המאחדת את העדות השונות בארץ ומגשרת על הפערים ביניהן. הגננת אלישבע גיסיין־אפרתי תיארה את יומה הראשון בגן העברי בירושלים בשנת 1903: "נוהרות אימהות מובילות תינוקותיהן אל גן הילדים. ויהי הגן לקיבוץ גלויות קטן" (שחורי־רובין, 2002א, עמ' 165). ההערכה שחינוך הטף יאפשר את מיזוג הגלויות הולידה גם את המיזם של ד"ר מיה רוזנברג, ובשנת 1929 היא ייסדה מעון לתינוקות בשכונת שעריים ברחובות. סיסמתה הבלתי כתובה של רוזנברג הייתה "הכול למען הילד, דאגה רצינית לצרכיו ומחסוריו [...] למען מיזוג גלויות"² (דוח על מפעלה של ד"ר מיה רוזנברג, חסר תאריך; [שחורי־רובין, 2017]). ואולם הגננת טובה חזקינא העריכה שחינוכם של ילדי התימנים דורש "עוד יותר אהבה ומסירות..." (שילה, 2020, עמ' 187).

כדי להשיג את היעדים האלה ביקשו העוסקות בחינוך לחנך לא רק את ילדי האומה, אלא גם את אימותיהם ולעיתים אף את אבותיהם. המצב התברואי הקשה ששרר בארץ חייב את הגננות לטפל לא רק ברוחם ובנפשם של הילדים אלא גם בגופם ובבריאותם. ההכרה בצורך לחנך גם את אימותיהם של הילדים נבעה מן העובדה שאימהות רבות לא זכו לרכוש השכלה ולא ידעו גן ילדים מהו, וכן מכך שברבות מן הארצות שמהן באו אותן משפחות, המצב התברואתי היה לקוי. באספה של מועצת הגננות העבריות שהתקיימה בשנות העשרים של המאה ה־20, טענה אחת הדוברות כי "האם הארצישראלית איננה מתעניינת לגמרי בחיי ילדיה בגן. השמשית לוקחת את הילדים בבוקר ומחזירה אותם בצוהרים" (ברוידא ברנר, 1919, עמ' 95-96). הגננת הנודעת חיה ברוידא ברנר הצביעה במעמד זה על מצבם הקשה במיוחד של הילדים התימנים ותיארה את שהתגלה לעיניה: "העזובה שבילדים, לכלוך הגוף והבגדים, העיניים החולות, מחלות העור..." (עמ' 103). ג'סי סמפטר, משוררת רווקה שעלתה מארצות הברית ואימצה נערה תימנייה, טענה כי הגננות מתנשאות על האימהות ומתחה ביקורת קשה אף על האבות התימנים על שמנעו מבנותיהם לבקר בבתי הספר (שילה, 2020, עמ' 322; The New Palestine, 1930).

הלני ברט שעמדה בראש המדור לחינוך מיוחד במשרד החינוך והתרבות לאחר קום המדינה, היטיבה לתאר את העשייה הייחודית של העוסקות בחינוך: "בארץ ישראל נוספים על תפקידי החינוך בכלל תפקידי יצירה מיוחדים: פיתוח הרגש הלאומי, יצירת קשרים למולדת, חידוש חיי השפה העברית, שכלול האופי העממי על ידי מזיגת שבטים שונים בשעת קיבוץ גלויות" (בן יעקב, 2011, עמ' 96). הרצון להקנות ערכים חשובים אלו לדור החדש שגדל בארץ חדר גם לליבותיהן של תלמידות סמינר לוינסקי. בחיבור שכתבה בת המחזור הראשון בחורף 1913 הופיע משפט זה: "[ברצוננו] לחנך את בני עמנו להיות עברים, ולטעת בהם אהבה לעמם, שפתם וארצם" (מתוך אוסף חיבורים של תלמידות בית המדרש למורות ביפו על שם לוינסקי, 1913).³ קובץ זיכרונות ילדותה של חנה טרגר, בתו של זרח ברנט שהיה מראשוני פתח תקווה, פורסם בלונדון באנגלית,

2 דוח על מפעלה של ד"ר מיה רוזנברג נמצא בארכיון לתולדות החינוך היהודי בארץ ובגולה. ראו ארכיון יעקב ורחל צוק (א352).

3 נמצא בארכיון הספרייה הלאומית (V3500).

ושם היא תיארה גם את החוויה הבית-ספרית שלה: "הן [הילדות ולצידן הילדים] הרגישו כאנשים אחרים - דבר נפלא קרה להן, הן החלו חיים חדשים" (Trager, 1920; תרגום שלי, מ"ש). אם כן, מערכת החינוך העברית ראתה עצמה אחראית ליצירת הדור העברי החדש.

נשים כיוזמות וכמובילות במערכת החינוך

לאחר שדנתי בתחושת השליחות של הגננות והמחנכות, ברצוני להרחיב על עשייתן המגוונת של נשים בתחום החינוך ועל מיזמיהן. בתחילה אני מציגה את תרומתן של שתי נשים יוצאות דופן לא רק בהיקף עשייתן, אלא במיוחד בעצם היותן נשים שהגיעו לעמדות מפתח - חברות בהנהלה הציונית וחברות בעיריית תל אביב. לאחר מכן אני מתארת בקיצור מגוון של מיזמים שהגו נשים מראשיתו של היישוב היהודי בארץ ועד קום המדינה.

בשנות המנדט ניצבו שתי נשים בראש שני מוסדות חינוך רבייהשפעה. הראשונה הייתה הנרייטה סאלד. סאלד הגיעה לארץ בשנת 1920, הייתה מייסדת "הדסה" ועמדה בראש הארגון בראשיתו. בין יתר תפקידיה רבייהשפעה היא מונתה לראש מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית למשך שנתיים. הישגה העיקרי היה שיפור מצבם הכלכלי של המורים, שעד למינויה סבלו רבות בשל בעיות מימון קשות של מוסדות החינוך. בעיות מימון אלו הביאו לעיכוב משכורותיהם במשך חודשים ארוכים. לדברי מחברת הביוגרפיה העדכנית של סאלד דבורה הכהן: "בעיצומו של משבר כלכלי חמור הצליחה סאלד לחלץ את החינוך מקריסה, והעלתה אותו למסלול של תקציב מאוזן וניהול משופר" (הכהן, 2019, עמ' 315). נוסף על עמידתה בראש מחלקת החינוך, תרמה סאלד תרומות יוצאות דופן בתחום החינוך. תרומות אלו נידונות בקצרה בהמשך המאמר וכוללות הקמת שני בתי ספר על-ידיכוניים - בית הספר לסייעוד של הדסה ובית הספר לעבודה סוציאלית, וכן את מפעל עליית הנוער שבזכותו ניצלו חייהם של עשרות אלפי בני נוער (הכהן, 2011). כינויה של סאלד הערירית "אם עליית הנוער" מייצג את התפיסה בדבר כישורן המולד של נשים - האימהות הרוחנית.

מלבד סאלד, שושנה פרסיץ הייתה ללא ספק אשת החינוך הבולטת ביותר בארץ לאורך שנים רבות. בשנת 1925, בהיותה אלמנה צעירה ואם לארבעה ילדים, היא עלתה ארצה והשתקעה בתל אביב. שנה לאחר מכן היא נבחרה למועצת העיר ומונתה כראש מחלקת החינוך של העיר העברית הראשונה שקצב גידולה היה חסר תקדים. בתל אביב הונהג חינוך חנם לתלמידים בבתי הספר ובגנים, ותחת שרביטה נוסדו עשרה בתי ספר חדשים בעיר, פחת מספר התלמידים בכיתה, נוסד מכון להוראת טבע, נוספו כיתות הכנה לילדי עולים, התקיימו שיעורי ערב בעברית ועוד. פרסיץ עמדה בראש מחלקת החינוך של עיריית תל אביב כעשור, ולאחר קום המדינה היא נבחרה לכנסת וכיהנה כראש ועדת הכנסת לחינוך. בשנת 1949 היא הובילה את חקיקת חוק חינוך חובה חנם.

נוסף על פעילותן של שתי מנהיגות אלו, ניתן לאתר מיזמים חינוכיים חדשניים לאורכה ולרוחבה של מערכת החינוך העברית, וברצוני להציג אחדים מהבולטים ביותר בהם. הגננת

העבריייה הראשונה, אסתר שפירא, עשתה היסטוריה גם כמנחה הראשונה של גננות עבריות, ובעקבותיה הן הובילו את בשורת גני הילדים בארץ. כמה מן הגננות שלחו ידן בכתיבה ובתרגום של שירים, סיפורים ומחזות לילדים. הן גם יצרו ריקודים והרכיבו תזמורות. הגננת טובה חזקינא הקימה תיאטרון לילדים, ובו הופיעה לראשונה שרה לויטנאי, הכוריאוגרפית ילידת הארץ שלימים נודעה בארץ ובעולם כמייסדת תיאטרון המחול "ענבל". שתי גננות, יהודית נוי ושטיפי בונדנהיימר, שהגיעו לארץ בשנות השלושים והיו עולות חדשות מגרמניה, יזמו ללא כל סיוע את הקמתה של רשת גני הילדים "אהל יעקב". זו הקנתה ערכי יהדות לילדי המגזר הדתי וחינכה אותם לשמירת מצוות (שטיינברגר, תשע"ג).

נשים נועזות סללו נתיבים חדשים במערכת החינוך העברית, ואלו כללו הקמה של בתי ספר חדשניים. החלוץ לפני המחנה היה ככל הנראה בית הספר למוזיקה שייסדה שולמית (סלמה) רופין בשנת 1910, שנתיים לאחר שעלתה לארץ ועברה להתגורר ביפו. רופין, שאישה ארתור רופין היה הנציג הראשון של התנועה הציונית בארץ, הייתה בוגרת הקונסרבטוריון למוזיקה בברלין. היא ביקשה לטעת ביישוב את המוזיקה הקלסית. עיתון האור, שהוציאה לאור משפחת בן יהודה, דיווח על הרושם העז שהותיר המוסד החינוכי: "אין כל ספק כי ראויה היא פעולתה של הגברת רופין להכתב בדף של זהב על ספר דברי הימים של התפתחות העברית והחיים ביפו" (שחורירובין, 2010, עמ' 110).

בית הספר העברי-ציוני לבנות חרדיות קם ביוזמתה של חנה שפיצר בשנת 1918 בעיר ירושלים, והלימודים בו התקיימו בעברית. עד אז שפת הלימוד במוסדות החרדיים לבנות ירושלים הייתה יידיש. שפיצר, חרדית ילידת ירושלים ואוטודידקטית, הייתה אם יחידנית לשבעה. המוסד שיזמה היה חדשני בהיבטים מספר: החינוך בו היה ציוני, והוא השתייך לזרם המזרחי; שולבו בו רעיונות של חינוך עמלני; ואולם יותר מכול ביקש המוסד להעצים את הנערות שלמדו בו. שפיצר, שכונתה בפי תלמידותיה "הפמיניסטית הדתית הראשונה", ביקשה לעצב עבריייה דתית חדשה (שנקולבסקי, טרם פורסם; וייסמן, 2002). בין היתר היא הנהיגה לימוד תלמוד לבנות וערכה חגיגות בת מצווה.

דבורה קלן, שהגיעה לארץ בשנת 1920 מארצות הברית, ייסדה במו ידיה בירושלים בית ספר חדשני שהושפע משיטותיהם של הפילוסוף ג'ון דיואי והאומן דנמן רוס. בית ספרה שנודע בכינויו "בית הספר של קלן", היה בית ספר דמוקרטי פרוגרסיבי שהעמיד את התלמיד במרכז ונקט שיטות למידה של ניסוי וטעייה, לימוד חווייתי ויצירה אישית. קלן לא רק התוותה את תוכנית הלימודים, היא אף הייתה הרוח החיה של המוסד ודאגה לכל ענייניו, כולל יצירת התשתית הכלכלית שלו. מוסד זה היה בית הספר העמלני הראשון בארץ, וקלן הקדישה לו את כל עיתותיה וכוחותיה. במכתב לאחיה היא הודתה: "מלווה אותי ההרגשה, שאני תורמת תרומה חשובה לילדים העברים בארץ ישראל" (אפרת, 1959, עמ' 231).

מגרשי משחקים היו מיזם חינוכי נוסף שנוסד בירושלים ביוזמת הנדבנית הציונית האמריקאית ברטה גוגנהיימר. מגרש המשחקים הראשון הוקם ברובע היהודי בעקבות ביקורה בארץ בשנת 1925. מטרת הקמתו הייתה לאפשר פעילות חינוכית לבני הנוער שהסתובבו ברחובות אחרי

שעות הלימודים בחוסר מעש וללא הדרכה. רחל שוורץ שעלתה עם משפחתה לארץ כילדה ולמדה חינוך בלונדון, מונתה לעמוד בראש המפעל בשנת 1928. עד קום המדינה היא דאגה להקמתם של עשרות מגרשי משחקים ברחבי הארץ. הפעילות בהם כללה משחקים, יצירה, אומנות, מוזיקה ותיאטרון. לרשות המשתמשים בהם הועמדו מתקני ספורט, ספריות וכלי נגינה וגם מקלחות וטיפול רפואי בעת הצורך. בלשונה של שוורץ, מטרת המגרשים "היא להורות לילד להשתמש בזמנו הפנוי באופן נאות [...] לפתח את כוח היצירה שבו, את אישיותו ואת הרגש החברתי שבו".⁴ מגרשי המשחקים היו מיועדים גם למגזר הערבי, כדרכם של המוסדות הרפואיים של הדסה.

צורך נוסף שהמחנכות העבריות ענו עליו, היה הטיפול בתלמידי החינוך המיוחד. בשנת 1929 הוקם בתל אביב בית הספר הראשון לילדים בעלי מוגבלויות, בית הספר "נצח ישראל". אלו כונו "מפגרים" בלשון אותה התקופה. כבר במאה ה-19 התגבשה בעולם המערבי הדעה כי על המדינה לדאוג לחינוכם של כל הילדים ואף לבעלי הלוקויות שבהם. ניתן להעריך שההתממהות בייסוד בית ספר עבורם נבעה מהגישה היהודית המסורתית שהחריגה את המוגבלים, וגם מהרצון להשקיע את המשאבים המעטים שהיו בידי המוסדות הציוניים בבניין הבית הלאומי. את הקמת בית הספר יזם הרופא ד"ר מרדכי ברכיהו, שעמד בראש המחלקה ההיגיינית של הדסה, ולצידו פעלה שושנה פרסיץ, שנענתה בשם עיריית תל אביב לבקשה לסייע למוסד מבחינה כלכלית. ואולם הביצוע המוצלח היה כולו פרי עבודתן של המנהלות והמורות. מינה גרומן, מנהלת בית הספר הראשונה, וצעירות עבריות נוספות רכשו את הידע המקצועי הנדרש להפעלתו באירופה, ובית הספר נצח ישראל היה לסיפור הצלחה (בן שמעון, 2006; שחורי-רובין, 2002).

הלני ברט, שלימים עמדה בראש המדור לחינוך מיוחד במדינת ישראל, הדגישה כי "הצלחת חינוכו של הילד הפרובבלמטי תלויה באישיות המחנך, בדחיפה הפנימית ובאינטואיציה שלו, ביכולתו ליצור אותה התקרבות בלתי רציונלית בינו ובין החניך, הפותחת את הלבבות" (ברט, 1963, עמ' 357). ברט היטיבה לתאר את עבודת המורות וכינתה אותה "חלוצית" (שילה, 2020, עמ' 214). בית הספר נצח ישראל שימש במידה רבה כמוסד חינוכי לדוגמה וכמקום הכשרה למורות שביקשו להתמקצע בתחום החינוך המיוחד. בעקבותיו קמו בארץ מוסדות חינוכיים נוספים, ובכמה בתי ספר נוסדו כיתות לילדים עם צרכים מיוחדים. הפסיכיאטר פרופ' פישל שניאורסון חקר את בוגרי בתי הספר האלה והעריך כי 60% מהם מצאו את מקומם בחברה והשתלבו בעבודות שונות. הוא ראה בכך סימן מובהק להצלחת המוסד (בן שמעון, 2006). נוסף על בית הספר נצח ישראל שנועד לילדים עם מוגבלויות קלות, ייסדה אירנה גסטר, רווקה שהייתה באותה עת עולה חדשה מאנגליה, מוסד ייחודי עבור בעלי מוגבלויות קשות. גסטר שניחנה בכישרון יוצא דופן לתקשר עם תלמידים אלו, פעלה מתוך ההכרה כי "חובה

4 נמצא בארכיון הציוני המרכזי (A149/98).

על החברה לדאוג למפגר ולאפשר לו, לפחות, תנאים ומידת אושר שהוא מסוגל להנות מהם. החברה מחויבת לעזור למשפחות מוכות הגורל, ולאפשר להן ולילדיהם הבריאים לפתח ולחיות חיים נורמליים ככל האפשר" (אילסר, 1980, עמ' 4). גסטר התמסרה למפעלה בכל מאודה, וכמעט ללא כל סיוע מבחוץ היא קיבלה על עצמה לייסד מעון עבור ילדים אלו, לדאוג לכל צורכיהם, לקדם במידת האפשר ולסייע למשפחותיהם במעמסה הקשה מנשוא של הטיפול בהם. היא אף הכשירה מטפלים ועובדים סוציאליים לעבודה חלוצית זו. גסטר הכירה בחשיבות מפעלה. היא כתבה: "אני ומוסדי ממלאים את אותו התפקיד הציבורי שאתם [המחלקה לעבודה סוציאלית] והממשלה היו צריכים לעשותו [...] אני מרצוני הטוב הטלתי עלי את הנטל הזה במקומכם" (אילסר, 1980, עמ' 34).

מספר המורות בבתי הספר התיכוניים היה קטן ממספרן בחינוך היסודי. אף על פי כן, בסתיו 1905 נוסדה ביפו הגימנסיה הראשונה בארץ, גימנסיה הרצליה. הקים אותה זוג יזמים: יהודה לייב מטמנ'כהן ורעייתו פניה. החידוש בגימנסיה לא היה רק היותה בית הספר התיכוני הראשון בעולם שלימד בעברית, אלא גם היותה התיכון המעורב הראשון לבנים ולבנות. להערכתי, פניה, בת הזוג של מטמנ'כהן שלימדה מתמטיקה בבית הספר, היא שדגלה בחינוך מעורב. דמותה של פניה מטמנ'כהן לא נחקרה לעומק עד כה, ואני משערת שמחקר עתידי יאשר הערכה זו.

חלוצה נוספת בתחום החינוך התיכוני הייתה ד"ר טוני הלה, שקיבלה את הכשרתה הפדגוגית באוניברסיטת ברלין. בקיץ 1937 ייסדה הלה עם מורים מספר את בית הספר "תיכון חדש" בתל אביב. החידוש המרכזי במוסד חינוכי זה היה פנייתו לתלמידים שנחשבו למוכשרים פחות, וזאת מתוך הכרה שראוי לאפשר גם להם להגיע להישגים גבוהים. ואכן, המוסד גדל בקצב מהיר, ובעקבותיו קמו בתי ספר נוספים שאימצו את גישתו. הלה אף ראתה חשיבות בכך ש"המוסד העמיד במרכז את הלימודים ההומניים" (הלה, 1939).⁵ המנהלת שהייתה דמות נערצת על תלמידיה ותלמידותיה, טענה כי "ביום שבו אשמע כי אחד מבוגרי פעל בקליטת עולים יהיה יום בו אהיה גאה במיוחד, הרבה יותר מאשר אם אשמע כי אחד מבוגרי נעשה קצין, או מדען חשוב".⁶ נשים היו חלוצות גם בתחום החינוך העל-תיכוני. בסתיו 1918 ייסד ארגון הדסה בירושלים את בית הספר לאחיות ביוזמת הנרייטה סאלד. סאלד עצמה פיקחה על המיזם מניו יורק. בדומה לחינוך לגיל הרך, גם מקצוע הסייעוד נתפס כמקצוע נשי-אימהי, כפי שהתבטאה הסופרת יוכבד בת-רחל: "האחות הרחמניה [...] דמותה הנשית, תכונות נפשה האימהיות מצאו את ביטויין המלא במקצוע זה" (בת-רחל, 1945). מנהלת בית הספר לאחיות הייתה אנה קפלן, אחות מוסמכת שרכשה את השכלתה בבית הספר לסייעוד בניו יורק ומשם באה לארץ. קפלן הגיעה לירושלים עם המשלחת הרפואית של הדסה בקיץ 1918 ועיצבה את בית הספר בהתאם לתקנים האמריקאיים. קפלן והצוות שעמד לצידה סברו כי "לימוד נערות לעבוד ולהיות

5 חוזר ובו מטרות בית הספר נמצא בארכיון טוני הלה: הארכיון לתולדות החינוך היהודי בארץ ובגולה (366א).

6 על טיבו של החינוך התיכוני ראו בארכיון טוני הלה (366א.7.3).

עצמאיות מבחינה כלכלית יהווה אמצעי להעלות את מעמד האישה במזרח" (קפלן, 1923).⁷ בעקבות הקמת מוסד חינוכי זה הוקמו מוסדות נוספים להכשרת מאות רבות של אחיות. שולמית קנטור שניהלה את בית הספר במשך כעשור בשנות השלושים והארבעים, אמרה על קפלן ועל סאלד: "[הן] היו החלוצות למפעל הבריאות הלאומי" (ברטל, 2005, עמ' 245), ונוסף על שירותי הרפואה הן הביאו ליישוב את מהפכת הבריאות.

בית ספר על-יתונו נוסף שייסדו נשים היה בית הספר לעבודה סוציאלית. בדומה לבית הספר לסייעוד, גם את הקמתו של מוסד זה יזמה הנרייטה סאלד, שמשנת 1931 עמדה בראש המחלקה לעבודה סוציאלית של הוועד הלאומי. המייסדת והמנהלת של המוסד הייתה סידי ורונסקי. ורונסקי למדה חינוך מיוחד בברלין, הייתה חברה בלשכת הרווחה המרכזית של יהודי גרמניה ואף לימדה שם בבית הספר הראשון לעבודה סוציאלית. סאלד הציעה לה לייסד את בית הספר הראשון לעבודה סוציאלית בארץ, והיא נענתה לאתגר. היא הגיעה לארץ בשלהי קיץ 1933, וזמן קצר לאחר מכן פתח המוסד את שעריו לתלמידים. משכנו הראשון של בית הספר היה בדירת המגורים של חנה הלנה טהון, אחת מהמורות שלימדו בו. העובדות הסוציאליות בוגרות המוסד הגישו סיוע בכל רחבי הארץ וטיפלו רבות בנוער עזוב ובתושבים שנקלעו למצוקה. ורונסקי הדגישה במיוחד את הצורך להעניק סיוע למעפילים הרבים שהגיעו לחופי הארץ, ולאפשר להם לתפוס את מקומם הראוי במולדת החדשה. גם טהון הצהירה: "אנחנו נלחמים על כל סרטיפיקט ובוודאי שעלינו להילחם עבור כל מי שהגיע לארץ" (טהון, 1936, עמ' 224).

מפעל חינוכי יחיד במינו ומרגש ביותר היה עליית הנוער. בשנת 1932 הגתה אותו בגרמניה רחה פרייאר. סאלד דחתה בתחילה רעיון זה, אך המוסדות הלאומיים אימצו אותו, וסאלד בנתה והובילה את המיזם בהצלחה רבה. עד קום המדינה הועלו לארץ כ-30,000 בני נוער, ואלו זכו לקבל בארץ לא רק קורת גג מעל ראשם, אלא אף טיפול מסור וחינוך הולם במספר גדול ביותר של יישובים ובמגוון מוסדות חינוכיים. חוקרת עליית הנוער דבורה הכהן העריכה כי מפעל עליית הנוער היה גשר לעולמם החדש של הנערים, וכי "סאלד העניקה חשיבות רבה לפיתוח אישיותו של הילד כפרט, לכיבוד רצונו ומשאלותיו ולטיפוח כשרונותיו" (הכהן, 2011, עמ' 365). מיזם אחר שהגתה והקימה פרייאר הוא "המפעל להכשרת ילדי ישראל" למען נוער במצוקה, ועליו זכתה בפרס ישראל.

המהפכה המשולשת - הציונית, הנשית והחינוכית

המפגש היום-יומי של התלמידים בכל שכבות הגיל עם גנות, מחנכות ומנהלות הציב לפנייהם דגם נשי חדש - נשים משכילות בעלות משפחה שהחלו לפעול בזירה הציבורית והיו גורם בעל ערך רב במערכת החינוך. העברייה החדשה נתנה ביטוי לכישוריה האימהיים, אם בפועל ואם רק

7 נאום בטקס סיום המחזור השלישי של בית הספר לאחיות בהדסה נמצא בארכיון הציוני המרכזי (J117/319).

בכוח, ופעלה במגוון דרכים במערכת החינוך. המחנכות העבריות בארץ ישראל היו ייחודיות גם לנוכח בחירת הרוב הגדול מהן להקים בית ומשפחה משלהן נוסף על עשייתן החינוכית בזירה הציבורית. המחנכת העבריייה החדשה פיתחה מגוון כישרונות, ועם זאת, לרוב היא לא השילה מעצמה את נשיותה ואימהותה. המחנכת והמנהלת שרה גליקליך, שגם הייתה שותפה במאבקן של נשות היישוב להשגת זכות הבחירה לנשים, טענה כי אישה המבקשת לאמץ את מאפייני הגבר "משתעבדת היא לעבדות אחרת" (גליקליך-סלושץ, 2019/1919, עמ' 9). החזון של בניין האומה העברית טמן בחובו את העצמת האישה, המשפחה והאימהות (שילה, 2013).

מן ההשוואה בין עשייתן של נשות היישוב לעשייתן של נשים בארצות המערב מאמצע המאה ה-19 ועד קום המדינה, עולה כי מבחינה סטטיסטית מספרן של הפרופסיונליות העבריות שפעלו בזירה הציבורית עלה על זה של עמיתותיהן בארצות המערב. תובנה מיוחדת עולה מההשוואה בין מעמדן האישי של המחנכות ביישוב למעמדן של המחנכות בארצות המערב. ברבות מארצות אירופה נאסר על נשים נשואות לעבוד במקצוען (marriage bar). הגבלה זו בוטלה בהדרגה רק משנות השישים של המאה ה-20. ההגבלה הרתיעה נשים מיציאה לעבודה או לחלופין מהקמת משפחה.

בניגוד לכך, בארץ לא הוטלו על נשים נשואות הגבלות, והמורות העבריות סייעו לעצב דגם של אישה שהשכילה לשלב עבודה ומשפחה - "אם רעיה ואשת מקצוע" (תדמור-שמעוני, 2020, עמ' 19). יתר על כן, העבריייה החדשה עיצבה גם דגם חדש של משפחה, והוא רווח בארץ בקרב כלל הנשים הפרופסיונליות (שילה, 2020). עם זאת, לא חל כל שינוי בנוהג שטיפוח הבית והטיפול בילדים נותר כולו בתחום אחריותה של האישה, כפי שעולה מדבריה של עורכת דבר הפועלת רחל כצנלסון-שזר: "תנועתנו השואפת לשחרר את האישה, רואה למעשה את הפתרון בכך שהיא מעמיסה עליה עול כפול: של אימהות ושל עבודה מפרנסת. תנועת האשה מלאה סתירות [...] כציויליזציה המשחררת והמשעבדת" (כצנלסון-שזר, 1938, עמ' 44).

בארצות המערב שכר המורות היה נמוך במידה ניכרת משכר עמיתיהן הגברים. לדוגמה, עד שנות החמישים היה שכר המורות באנגליה רק חמישית משכר המורים. גם ביתר מדינות אירופה היה שכרן נמוך משכר הגברים, ותפקידי ניהול אף היו חסומים בפניהן (שילה, 2020). בניגוד לכך, כפי שהראיתי לעיל, בארץ ישראל הגיעו נשים אחדות גם לתפקידים יוקרתיים. זאת ועוד: שכר המורות בישראל היה שווה לשכרם של המורים. ואולם שכרן של הגננות היה נמוך משכרן של המורות, כשם ששכרן של האחיות ושל העובדות הסוציאליות היה נמוך משכרם של העוסקים בהוראה.

מספרות המחקר עולה כי לנוכח העובדה שכל העוסקים במלאכת החינוך היו נשים, הייתה נטייה בעת ההיא לקצץ בשכרם, בהתאם לתפיסה שהייתה מקובלת במקומות רבים בעולם. גן הילדים העברי, שאומנם זכה לשבחים מפי כול, לא קיבל תמיכה ראויה מהמוסדות הלאומיים היות שתקציבם היה דל. מוסדות אלו בחרו לתמוך בתלמידי בתי הספר מתוך הערכה שיש להעדיפם על ילדי הגנים. מלמדת על כך פנייה בזו הלשון מטעם מחלקת החינוך של הוועד הלאומי למועצת הגננות באביב 1925: "אם כי אנו יודעים את הערך הגדול של גני הילדים [...]

הננו מבקשים לדון בשאלות: (א) באילו מקומות אפשר לסגור גן ילדים. (ב) באיזה אופן אפשר להפחית את מספר הגננות..." (פיינסוד־סוקניק, 1965, עמ' 219).

הפגיעה בגני הילדים נמשכה לאורך שנים רבות, והשאלות המתעוררות הן: מדוע הם לא זכו להערכה נאותה? האם המוסדות התייחסו לחינוך הילדים הרכים כאל עשייה מובנת מאליה, בדומה ליחסה של החברה לטיפולן של אימהות בילדיהן? נראה כי שכון של הגננות קוצץ מתוך ההנחה שנשים אינן המפרנסות הראשיות במשפחותיהן. הסטטיסטיקאית ד"ר אינה בריטשגיי שימר, שעלתה לארץ בשנות השלושים, קבעה כי שכון של נשים שעבדו במקצועות שנתפסו כ"נשיים" (גננות, סיעוד ועבודה סוציאלית) היה נמוך משכון של אלו שעבדו במקצועות שנתפסו כ"גבריים"⁸. אי לכך לא ניתן לקבוע כי בארץ ישראל הושג שוויון לנשים.

אם כן, בארץ ישראל התנהלה מהפכה משולשת - המהפכה הציונית, המהפכה הנשית והמהפכה החינוכית - שביסודה עמד חזון בניין האומה. תכליתה של מהפכה זו הייתה עיצוב חברה חדשה. השילוב של שלוש המהפכות העניק עוצמה נדירה למפעל הציוני. חברת החלוצים פתחה את זרועותיה וקיבלה בברכה את נשות המקצוע, ובמיוחד את המורות והגננות. כמי שחינוך היה חלק מהותי מטבעו, הייתה בידיהן של נשים אלו היכולת לעצב את הדור החדש, ויכולת זו הייתה אמורה לסייע לממש את המטרה הנכספת - בניין האומה.

אכן, תרומת נשים לחינוך העברי הייתה עצומה, והצבעתי כאן רק על חלק ממנה. שאלה שלא נידונה כאן וראויה למאמר בפני עצמו היא אם אפשר להבחין באופי הנשי הייחודי של מגוון המיזמים החינוכיים שהצגתי כאן. על העוסקים והעוסקות בחקר תולדות החינוך להפנות את הזרקור גם לשאלות נוספות כגון: האם לעשייה החינוכית הנשית של אותה תקופה היו מאפיינים ייחודיים? כיצד השפיעו המאפיינים הללו על החינוך המגדרי שהתרחש ביועין ובלא יודעין? מן הראוי גם להפנות את הזרקור לחקר הדרכים הנוספות שבאמצעותן הסלילו נשים לכל תחומי החיים והעצימו אותן.

מקורות

אילסר, י' (1980). דפים לזכרה של אירנה גסטר 1897-1978: הדודה של המפגרים. ידידי הדודה בסיוע קרן משולם.

אלבוים־דרור, ר' (1986-1990). החינוך העברי בארץ ישראל (כרכים א-ב). יד יצחק בן־צבי. אפרת, א' (עורך) (1959). דבורה קלן: חייה ומפעלה. הקרן להנצחת שמה של דבורה קלן על ידי מרכז ברנדייס.

בן יעקב, מ' (2011). תלמידות ומורות בחינוך הדתי־לאומי בארץ ישראל: ראשיתה של מכללת אפרתה כמקרה מבחן. בתוך ל' רוזנברג־פרידמן וי"ש רקנטי (עורכים), זהו(ת) החמ"ד: מאה שנים לחינוך הציוני־הדתי (עמ' 91-103). יד יצחק בן־צבי ומשרד החינוך התרבות והספורט: מינהל החינוך הדתי.

- בן שמעון, ג' (2006). התפתחות מוסדות החינוך המיוחד בארץ ישראל עד קום המדינה כדגם ליחס החברה לחריג (1929-1948). חיבור לשם קבלת התואר "מוסמך האוניברסיטה", אוניברסיטת בראילן.
- ברוידא ברנר, ח' (1919). פרוטוקול מועצת הגננות. גננו, א, 95-103.
- ברט, ה' (1963). לתולדות החינוך המיוחד. בתוך י' טברסקי (עורך), דעת ומעש בחינוך: ספר זכרון לאברהם ארנון (עמ' 348-359). הוועד הציבורי להוצאת ספר זיכרון לאברהם ארנון.
- ברטל, נ' (2005). חמלה וידע: ראשית מקצוע הסייעוד בארץ-ישראל 1918-1948. יד יצחק בן-צבי.
- בת-רחל, י' (1945). לגיוס אחיות. דבר הפועלת, 127-128.
- גליקליך-סלושץ, ש' (2019). אל האישה. השילוח, 14, 139-148. (החוברת פורסמה לראשונה בהוצאה עצמית בשנת 1919).
- דושמן, ש' (תש"ז). סקירה על שנת עבודה ראשונה. הד הגן, יא (ג-ד).
- הכהן, ד' (2011). ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948. יד ושם ויד יצחק בן-צבי.
- הכהן, ד' (2019). מנהיגה ללא גבולות: הנרייטה סאלד - ביוגרפיה. עם עובד.
- הרמתי, ש' (2000). המורים החלוצים. משרד הביטחון.
- הררי, י' (1947). בין הכרמים (כרך א). דביר.
- הררי, י' (1956). משלב לשלב. בתוך ד' קמחי וי"ל ריקליס (עורכים), ספר היובל להסתדרות המורים תרס"ג-תשי"ג (עמ' 552-568). הסתדרות המורים בארץ ישראל.
- וייסמן, ד' (2002). "חנה שפיצר: מנהיגה חינוכית". בתוך ט' כהן וי' שוורץ (עורכים), אשה בירושלים: מגדר חברה ודת (עמ' 79-90). אוניברסיטת בראילן: מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים.
- ולדן, צ' ושחורירובין, צ' (2018). לא מבטן אלא מגן: תרומת גן הילדים והגננות להתחדשות העברית כשפת אם תרנ"ט-תרצ"ו. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- טהון, ח' (1936). הכינוס הרביעי של העובדים הסוציאליים. ידיעות על העבודה הסוציאלית בארץ ישראל, י-יא, 224.
- טשרנוביץ-אביר, י' (1969, 27 במאי). הספד על חוה ורבה. דבר.
- כצלנסון-שזר, ר' (1938). דבר העורכת. דבר הפועלת, ה(2-3), 44.
- סיטון, ש' (1998). בין פמיניזם לציונות: מאבקן של הגננות העבריות להכרה מקצועית. זמנים, 61, 26-37.
- סנפיר, מ', סיטון, ש' ורוסו-צימט, ג' (2012). מאה שנות גן ילדים בארץ ישראל. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- עזריהו, ש' (1957). פרקי חיים. מ' ניומן.
- פאיאנס-גליק, ש' (1956). גני הילדים בארץ ישראל. בתוך ד' קמחי וי"ל ריקליס (עורכים), ספר היובל להסתדרות המורים תרס"ג-תשי"ג (עמ' 144-150). הסתדרות המורים בארץ ישראל.
- פיינסוד-סוקניק, ח' (1965). פרקי גן: זכרונות ומעש. אוצר המורה.
- פלאום, ש' (1935). בת ישראל נודדת: זכרונות מסעות ופגישות. אחיאסף.
- קארפי, ד' ורינות, מ' (1982). יומן מסעותיה של מורה יהודייה מטרייסט לירושלים (תרי"ז-תרכ"ה). דור לדור, א, 115-159.
- קטינקא, ת' (1940). בתוך הד הגן, ה(א-ב), 59.

- רשף, ש' ודרור, י' (1999). **החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948**. מוסד ביאליק. שחורירובין, צ' (2002א). גננות עבריות בתקופת העלייה הראשונה והשנייה. **דור לדור**, יט, 115-194.
- שחורירובין, צ' (2002ב). היגינה רוחנית: הטיפול בילדים חריגים במערכת החינוך בארץ ישראל בימי המנדט הבריטי. **קורות**, טז, לג-נ.
- שחורירובין, צ' (2010). בית הספר לנגינה "שולמית": ראשית החינוך המוזיקלי בארץ ישראל. **דור לדור**, לה, 97-148.
- שחורירובין, צ' (2017). המהפכה החינוכית של ד"ר מיה רוזנברג בשכונת הקווקזים, בשעריים ובמרמורק 1928-1940. **דור לדור**, נג, 162-210.
- שילה, מ' (2001). נסיכה או שבוייה? החוויה הנשית של היישוב הישן בירושלים 1840-1914. אוניברסיטת חיפה.
- שילה, מ' (2013). **המאבק על הקול: נשות היישוב וזכות הבחירה 1917-1926**. יד יצחק בן-צבי.
- שילה, מ' (2019). לחנך דור בריא בגוף וברוח: על פועלה של שרה גליקליך. **השילוח**, 14, 135-138.
- שילה, מ' (2020). **נשים בונות אומה: הפרופסיונליות העבריות 1918-1948**. סדרת פרשנות ותרבות. כרמל.
- שנקולבסקי, ז' (2009). **חזון ומציאות בתהליך בניין האומה: ילדות וילדי עיר בשנות הבית הלאומי (1918-1948)**. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן.
- שנקולבסקי, ז' (טרם פורסם). "העבריייה": עיתון בית הספר שפיצר - צוהר לעולמה של מחנכת ציונית דתית פורצת דרך (1945-1948).
- תדמור־שמעוני, ט' (2020). המורה הנשואה בחינוך העברי: בין שליחות לאומית לגאווה מקצועית והצהרה מגדרית, 1928-1989. **ישראל**, 26, 1-19.
- Author's details missing (1930, May 16). In *The New Palestine*, 103.
- Trager, H. (1920). *Festival stories of child life in a Jewish colony in Palestine*. Routledge.